
ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОСТАНДЫҒЫ, ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ
ТҰТАСТЫҒЫ ҮШІН КҮРЕСУШІЛЕР – ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ
БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ, НЕЗАВИСИМОСТЬ И ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ
ЦЕЛОСТНОСТЬ КАЗАХСТАНА – ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
FIGHTERS FOR FREEDOM, INDEPENDENCE AND TERRITORIAL
INTEGRITY OF KAZAKHSTAN AS VICTIMS OF REPRESSION

FTAHP 03.20

**СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІНДЕГІ АЛАШ ҚҰРЫЛТАЙЫ:
АҚҚҰСАҚ ЖИНАЛЫСЫ**

**Сәуле Зейнуллиновна Мәлікова¹, Ақмарал Ғосманқызы Ибраева²,
Гүлмира Тастемірқызы Мұхамеджанова³**

¹Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік мұрағаты, Қазақстан, Петропавл (Интернационал көш., 1-үй, 1150000. Петропавл, Қазақстан Республикасы) тарих ғылымдарының кандидаты, Солтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағатының директоры, <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>, E-mail: malikova_saule@mail.ru

²Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан Университеті (Пушкин көш., 86-үй, 150000. Петропавл, Қазақстан Республикасы), тарих ғылымдарының докторы, профессор, <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>, E-mail: akmaral1971@mail.ru

³Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан Университеті (Пушкин көш., 86-үй, 150000. Петропавл, Қазақстан Республикасы), доктор PhD, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті, <https://orcid.org/0000-0001-7942-8680>, E-mail: elnur-09@list.ru

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Қазақстанның солтүстік өңіріндегі ХХ ғасырдың басындағы саяси оқиғалардың барысы баяндалған. *Мақсаты мен міндеттері.* Ғылыми айналымға енгізілген материалдар, ХХ ғасырдың басындағы мұрағаттық құжаттар мен мерзімді басылымдар негізінде Алаш қозғалысының пайда болу тарихы және ұлттық зиялы қауымның тәуелсіздік үшін саяси күрес аренасына шығу тарихы, петицияның бағыты, аймақтағы ақпан және қазан төңкерістерінің оқиғаларын бейнелеу ғылыми негізде баяндалады. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында Жас Азамат газетінің материалдары зерттелді. Қызылжар өңірінде әрекет еткен Алаш қайраткерлері М.Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Тілеулин, А. Тұрлыбаев, Е. Итбаев және т. б. қоғамдық-саяси қызмет, рухани мұра бойынша құнды ақпарат алуға мүмкіндік туды. Олардың қатысуымен жаппай жиналыстар өтті. Мемлекеттік Думаға сайланған депутаттар бойынша мәліметтер табылды. *Қорытындылар.* Архив құжаттарының негізінде авторлар 1918-1919 жылдары Қызылжарда Кеңес өкіметі құлағанын және Алашорда үкіметінің саясаты жүргізілгенін анықтады. Мәселен, ұлттық зиялы қауым

өкілдерінің қатысуымен осындай жиындардың бірі 1918 жылы шілдеде Аққұс болысында (қазіргі Жамбыл ауданы) өтті. Алғаш рет осы тарихи оқиға туралы көптеген материалдар жиналды және зерттелді.. Қазақстанның басқа өңірлеріндегідей Қызылжарда Алаш қайраткерлерінің үлкен жиналысын өткізудің тарихи орны 1918 жылы шілдеде Әлти қажының қонысында Аққұсак болысында, сол кезде оның ұлы Сәдуақас болыс болған жерде өткені жаңа деректер негізінде анықталып отыр.

Түйін сөздер: Алаш, петиция, қозғалыс, Мемлекеттік Дума, Алашорда, зиялы қауым, Алаш полкі, Қызылжар, Бүкілқазақ съезі, Алаш автономиясы.

МРНТИ 03.20

КУРУЛТАЙ АЛАШ В СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОМ РЕГИОНЕ: АККУСАКСКОЕ СОБРАНИЕ

**Сауле Зейнуллиновна Маликова¹, Акмарал Госмановна Ибраева²,
Гульмира Тастемировна Мухамеджанова³**

¹Северо-Казахстанский Государственный архив, Казахстан, г. Петропавловск (ул. Интернациональная, 1, г. Петропавловск, 150000 Республика Казахстан), кандидат исторических наук, директор Северо-Казахстанского государственного архива, [https://orcid.org/ 0000-0002-4777-0649](https://orcid.org/0000-0002-4777-0649), E-mail: malikova_saule@mail.ru

²Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева (ул. Пушкина, 86, г. Петропавловск, 150000 Республика Казахстан), доктор исторических наук, профессор, [https://orcid.org/ 0000-0002-7556-7779](https://orcid.org/0000-0002-7556-7779), E-mail: akmaral1971@mail.ru

³Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева (ул. Пушкина, 86, г. Петропавловск, 150000 Республика Казахстан), доктор PhD, доцент кафедры «Казахский язык и литература», [https://orcid.org/ 0000-0001-7942-8680](https://orcid.org/0000-0001-7942-8680), E-mail: elnur-09@list.ru

Аннотация. Введение. В статье изложен ход политических событий начала XX века в северном регионе Казахстана. *Цель и задачи.* На основе материалов введенных в научный оборот, архивных документов и периодических изданий начала XX века, на научной основе излагается история возникновения движения Алаш и выхода национальной интеллигенции на арену политической борьбы за независимость, направления петиции, отражения событий Февральской и Октябрьской революций в крае. *Результаты.* В ходе исследования изучены материалы газеты Жас Азамат. Удалось получить ценную информацию по общественно-политической деятельности, духовному наследию деятелей Алаш М. Дулатова, М. Жумабаева, Ж. Тлеулина, А. Турлыбаева, Е. Итбаева и др., действовавших в Кызылжарском регионе. Массовые собрания проходили с их участием. Найдены сведения по депутатам, избранным в Государственную Думу. *Выводы.* На основании архивных документов авторы установили, что в 1918-1919 годах в Кызылжаре пала Советская власть и проводилась политика

правительства Алаш-Орды. Так например, одно из таких собраний с участием представителей национальной интеллигенции прошло в июле 1918 года в Аккусакской волости (ныне Жамбылском районе области). Впервые собран и изучен большой пласт материалов об этом историческом событии.

Ключевые слова: Алаш, петиция, движение, Государственная Дума, Алашорда, интеллигенция, Алашский полк, Кызылжар, Всеказахский съезд, Алашская автономия.

IRSTI 03.20

KURULTAI ALASH IN THE NORTH KAZAKHSTAN REGION: AKKUSAK ASSEMBLY

**Saule Zeinullinova Malikova¹, Akmaral Gosmanovna Ibrayeva², Gulmira
Tastemirovna Muhamedzhanova³**

¹North Kazakhstan State Archive, Kazakhstan, Petropavlovsk (1, International Str., Petropavlovsk, 150000 Republic of Kazakhstan), candidate of Historical Sciences, Director North Kazakhstan State Archive, <https://orcid.org/0000-0002-4777-0649>, E-mail: malikova_saule@mail.ru

²North Kazakhstan University named after M. Kozybayev (86, Pushkin Str., Petropavlovsk, 150000 Republic of Kazakhstan), doctor of Historical Sciences, Professor, <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>, E-mail: akmaral1971@mail.ru

³North Kazakhstan University named after M. Kozybayev (86, Pushkin Str., Petropavlovsk, 150000 Republic of Kazakhstan), doctor of Phd, Associate professor «Kazakh language and literature», <https://orcid.org/0000-0001-7942-8680>, E-mail: elnur-09@list.ru

Annotation. Introduction. The article describes the course of political events of the early twentieth century in the northern region of Kazakhstan. *Purpose and objectives.* On the basis of materials introduced into scientific circulation, archival documents and periodicals of the early twentieth century, the history of the emergence of the Alash movement and the entry of the national intelligentsia into the arena of the political struggle for independence, the direction of the petition, reflection of the events of the February and October revolutions in the region is presented on a scientific basis. *Results.* In the course of the study, the materials of the newspaper Zhas Azamat were studied. It was possible to obtain valuable information on the socio-political activities, the spiritual heritage of the Alash figures M. Dulatov, M. Zhumabayev, Zh. Tleulin, A. Turlybayev, E. Itbayev and others who operated in the Kyzylzhar region. Mass meetings were held with their participation. Information was found on deputies elected to the State Duma. *Conclusions.* Based on archival documents, the authors established that in 1918-1919, Soviet power fell in Kyzylzhar and the policy of the Alash-Orda government was carried out. For example, one of these meetings with the participation of representatives of the national intelligentsia was held in July 1918 in the Akkusak

parish (now Zhambyl district of the region). For the first time, a large volume of materials about this historical event has been collected and studied.

Keywords: Alash, petition, movement, State Duma, Alashorda, intelligentsia, Alash regiment, Kyzylzhar, All-Kazakh Congress, Alash autonomy.

1. Кіріспе

Қазақстанның Ресейге бодан болғаннан бергі тарихындағы XX ғасырдың алғашқы ширегін саяси күрестер пен рухани жаңару кезеңі деп айтуға әбден болады. Бұл кезеңде саяси күрес сахнасына Ресейдің аса үлкен ғылыми, саяси орталықтарында білім алған, сол кезеңдегі Еуропадағы саяси күрестің беталыс, бағдарларынан хабардар, экономика, құқық тарихы мен теориясын терең меңгерген қазақ зиялыларының үркердей озық ойлы тобы шыққандығы белгілі. Олар қазақ елінің Еуропа мемлекеттерімен салыстырғанда, экономикалық, саяси-әлеуметтік, мәдени тұрғысынан өте артта қалғандығы патша үкіметінің отарлық саясатының кесірінен екенін толық түсінді. Сондықтан, қазақ халқын өзге дамыған мемлекеттердің қатарына қосу үшін білім ала отырып, өзге мемлекеттердің саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық дамуына ықылас қойып, қазақ халқын бүгінгі деңгейге жеткізу үшін саяси күрес аренасына шықты. Алаш арыстарының ұлттық мемлекет құруды көздеп, елді бірлікке шақыруы, ең басты құндылық – егемендікке деген ұмтылыс болатын.

2. Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Зерттеу жұмысының методологиясы объективтік, тарихилық, салыстырмалы талдау мен жинақтау қағидалары және тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасына сәйкес отандық тарих ғылымында тәуелсіздікті дамыту идеясы алынды. Тарихи құжаттар, деректер салыстырмалы әдіспен сараптаудан өткізіліп, архив деректерін талдау арқылы анықтауға талпыныс жасалды. Сонымен қатар кейінгі кезде қалыптасып келе жатқан тың бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдар, жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан жазылған еңбектер басшылыққа алынған.

3. Талқылау

XX ғасырдың басындағы Ресейдің және оның отары болған қазақ өлкесінің қоғамдық-саяси жағдайлары жеке адамдар мен топтардың наразылығынан ғана емес, экономика мен әлеуметтік саладағы жағдайлар, Ресейдің бастан кешкен сәтсіздіктері, мысалы орыс-жапон соғысы сияқты құбылыстардың ықпалына қарай қалыптасқаны тарихи шындық. Қоғамдық қайшылықтарды пайдаланған жұмысшы табы мен буржуазия мемлекеттік құрылысты өзгертуді талап етті. Шаруалардың жағдайы да мәз емес еді. Ресейдегі барлық этностардың кешкен өмірі де саяси қозғалыстарға себеп болды. Осының бәрі жиналып келіп, Петербургтегі Сарай алаңында көпшілікке оқ ату оқиғасы бірінші орыс революциясы деп аталған тарихи құбылысты туғызды.

Петербургте және Омбыда болған кезінде саяси оқиғалардың жуан ішінде өткен Әлихан Бөкейханның өмірі тумысынан өжет жас азаматтың күрескерлік қасиеттерін ашқандығын айтуымыз керек. 1905 жылғы 6 тамызда жарық көрген Мемлекеттік Дума құру туралы патша манифесі Ресей халқының бір тобына

бостандық бергендей болса, екінші тобын, оның ішінде қазақтарды, саяси жағынан тежеп, арнайы ереже шығарды. Ереже бойынша, мысалы, Семей облысындағы қоныс аударып келген 63 мың қазақ емес азаматтар бір депутат ұсына алатын болса, 625 мың қазаққа Думадан екі орын берілді. Яғни, станицада тұратын орыс этносының дауыс үлесі ауылда тұратын қазақтардан 10 есе артық. Көзі ашық, көкірегі ояу, қоғамдық-саяси құбылыстардың ара-жігін ажырата білетін азаматтар ғана бұл өзгерісті түсінетін. Мұндай азаматтар қазақ арасында бар еді (Григорьев, 2008: 18).

Әлихан Бөкейханов Омбыда тұрса да, Қоянды жәрмеңкесі сияқты қазақтың үш Жүзінің өкілдері жиналатын жерде жиын өткізуді және съезд дәрежесіндегі жиында қазақ ұлтының жанды мүдделерін қорғайтын петиция даярлауды ұйымдастырды. Әрине, петицияның мәтінінде қазақтың ұлттық мемлекеттігі, тәуелсіздігі туралы мәселелер қозғалған жоқ. Дәлірек айтқанда, сол кезең үшін ең маңызды деген ұлтты этнос ретінде сақтап қалудың шарты болып табылатын азаматтық құқықтар, жер мәселесі, ар-ождан, ана тілінің басымдығы, баспасөз нұсқалары туралы мәселелер қозғалды. Бір сөзбен айтқанда, қазақ зиялыларының азаттық жолындағы ұйымдасқан саяси күресі 1905 жылдан басталды дегенде, отарлаушы империя билігінен патша өкіметінен азаматтық құқықтарды ашық және батыл талап етудің пікір айтудың басты жолы ретінде таңдалды.

Қазақ халқының ғасырларға созылған ұлт-азаттық күресінің шырқау шыңы 1905 жылғы оқиғаларға байланысты екендігі тарихи ақиқат. Әлихан Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары Бірінші орыс төңкерісі деген атпен тарихта қалған Ресейдегі ұлы бүліншілікті қазақ пайдасына шешуге ұмтылды. Отаршыл мемлекеттің іргесі сөгіліп, шаңырағы шайқалған сәтті пайдаланып, қазақ халқының тәуелсіздік күресін бастап кетті. Әлбетте, қару көтеріп, қантөгіс жолымен емес, саяси-әлеуметтік, экономикалық-құқықтық талаптар қою арқылы өркениетті жолмен Қазақ мемлекетін құрудың жолдарын іздестірді. Ол үшін алдымен орыс империясының құрамындағы жұрт ретінде қазақтар өздерінің заңды құқықтарына кепілдік беруді талап етті (Қойгелдиев, 2021: 89).

Әлихан Бөкейханов өзінің қазақтар деген мақаласында осы петициялардың маңызы жөнінде жазып, құжаттардан дінге және жерге қатысты мәселелер, саяси бостандық мәселелерінен жоғары қойылғандығын, арыз-тілек хаттарды дайындауға орыс әдебиетінің негізінде тәрбиеленіп, еуропалық мәдениетке құлай сенетін, отанының бақытын батыс мәдениетінің жемістерін тиімді пайдалана білу – деп есептейтін, діни мәселелерді екінші қатарда қарастыратын интеллигенттер, сондай-ақ, шығыс мәдениетімен сусындап, ұлттық діни өзгешілікті насихаттауға ерекше ден қоятын зиялылар да араласқанын ерекше атап өткен. Олардың алғашқысын батысшылар, екіншісін – түрікшілдер деген. 1905 жылдың мауысымында қазақ даласының хақ орта тұсында, Қарқаралы оясындағы Қоянды жәрмеңкесінде 14500 қазақтың атынан министрлер кеңесінің төрағасына жолданған арыз-тілек хат азаттық аңсаған халықтың оянған санасының алғашқы үн қатуы екенін айқан (Букейханов, 1910: 300).

Петициядан кейін қазақтар Мемлекеттік думаға сайланып, тоғыз қазақ оның екі шақырылымына: Ә. Бөкейхан, Т. Нұрекенов, М. Тынышбаев, А. Қалменов, Б. Қаратаев, А. Бірімжанов, Ш. Қосшығұлов, Т. Аллабергенев, С. Жантөрин мүше болды. I және II Мемлекеттік Думада қазақ зиялылары белсене араласып, 1917 жылға дейін жұмыс жасаған төрт Мемлекеттік Думаның оның 3 және 4-сіне қазақтар сайланған жоқ. Өйткені, 1917 жылғы 3 маусым заңына сәйкес патша билігі қазақтарды Мемлекеттік Думаға депутат болу құқынан айырған. Мәселен, I және II Мемлекеттік Думада қазақ депутаттардың жер мәселесін, аграрлық мәселені жоғары белсенді түрде көтеріп, оны үкімет алдына нақты қоя білгендігінен. I Мемлекеттік Думадан бастап орыс Мемлекеттік Думасында мұсылман фракциясы жұмысын бастаған. Соңғы екі Думадағы кедергілерге қарамастан, қазақ зиялылары 4 бірдей Мемлекеттік Думадағы Мұсылман фракциясы арқылы нақты талаптарын қойған. Әлихан Бөкейханов фракция құрамында тұрақты болса, кейде Ахмет Байтұрсынов та сайланып отырған. (РФММ). Дума арқылы қазақ зиялылары өсіп, кемелдену жолына өтіп, петиция жолдау Қазақстанның XX ғасырда саяси өміріндегі басты жаңалықтарына айналды. Бұнда қазақ қоғамының өзекті мәселелері: тіл, дін, білім, шаруалар көші-қоны, іс жүргізу толықтай көрсетіліп, жоғарғы мемлекеттік органдарға жіберілген. Бұл қазақ қоғамының саяси санасының пісіп-жетілгенін, тапталған құқығын отаршыл өкіметтен қорғауға дайын екенін көрсеткен.

Алашорда үкіметінің құрылуына 1917 жылғы 5-13 желтоқсан аралығында Орынборда өткен Қазақ мемлекеттілігі туралы мәселе қаралған II Жалпықазақ съезі еді. Оның басында: Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов болды. Осыған орай, Алашорданың төрағасы Әлихан Бөкейханов Алашорданың қазақ халқының билігін өз қолына алуы туралы қаулы қабылдаған (Әбдешев, 2008: 6).

Ресей патшасы Николай Романовтың тақтан тайдырылғаны туралы хабар Петропавл қаласына 1917 жылдың 1-наурызында жетсе, 14-ші наурызда Петропавл жұмысшы және солдат депутаттарының кеңесі құрылған. Оның құрамында көбі әсерлер еді. 1917 жылы 14 сәуірде Петропавлдың уақытша уездік атқару комитетінің құрамын өзгертуге қатысты жиналыс өтіп, оған қала сыртындағы қазақ және орыс ауылдарынан бірқатар өкілдер қатысқан. Ресей патшасы тақтан түскенмен, уақытша үкімет билікті жұртшылыққа бермегендігі наразылық туғызды. Билік құрамына шаруалар мен қазақ ұлтының өкілдері шақырылмады. Уездік кеңестің басқару органының құрамы қазақтармен толықтырылған. Олар: Полудин болысынан: Күсемісов Салмақбай, Жұмабаев Мәди, Қауанышев Дәулет; Тайынша болысынан: Сағынаев Қожахмет; Мөңкесор болысынан: Әлімбаев Аманжол; Петропавл қаласынан: Тілеулин Жұмағали; Сарытомар болысынан: Абдолла Шанықов. Жиын үстінде уездік атқару комитетінің мүшелігіне қазақтардан Қуанышев пен Тілеулин сайланған. Жаңарып, қайта толықтырылған атқару комитетінің бұл құрамы да қазақтарға теңдік бере қоймағандықтан, 1917 жылы 4 маусымда Петропавлда уездік қазақ комитеті жеке билік органы ретінде дербес бөлінді. Оның төрағалығына Ғалиасқар Қуанышев сайланды. Осылайша, үкіметсіз қалған Ресей империясының әр аймағында, оның ішінде орталығы әлі Омбы, бірақ негізгі

тірегі Петропавл болған Ақмола облысында да биліктің кімнің қолында болуы керектігі шешілмей жатты. Алаш көсемдерінің ұйымдастыруымен уездік атқару комитеттерімен қатар, қазақ комитеттері де құрыла бастады. Бұл кезеңде қазақ комитеттері большевиктік немесе қандай да революциялық бағдарламасы болғандықтан емес, жергілікті ұлт мүддесін қорғау үшін құрылды (Мәлікова, 2021: 16).

1917 жылғы 30 тамызда Петропавл советі 12 адамнан құралған әскери-төңкеріс комитетін құрған. Оның құрамында 3 большевик, 4 солшыл эсер, 3 меньшевик-интернационалист, 3 эсер болды. Оның құрамында да бірде-бір қазақ кірген жоқ. 1917 жылы қазан төңкерісінен кейін де, солтүстік өлкеде, оның орталығы Петропавл қаласында қилы оқиғалар болған. Айта кететін болсақ, 12 желтоқсанда Петропавл қалалық думасы жоғарыда аталған Военревкомның билігін мойындамау туралы шешім қабылдады. Екі күннен кейін Военревком таратылды. Оның орнына жұмысшы және солдат депутаттары қалалық советінің атқару комитеті құрылды.

Азамат соғысының етек алуына бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында тұтқынға түскен Австро-Венгрия армиясының солдаттарынан құрылған Чехословак корпусы бүлігінің үлкен маңызы болды. Жақсы қаруланған 50 мың адамдық корпус 1918 жылы мамырдың аяғында Еділ бойы мен Сібірде Транссібір магистралінің ұзына бойында Кеңестерге қарсы шығып, корпусдың бір бөлігі ішкі контрреволюциялық күштермен бірлесе отырып, Петропавл, Ақмола, Атбасар, Қостанай қалаларын басып алған. Чехословак корпусының бас көтеруі большевиктерге қарсы барлық күштерді қозғалысқа итермеледі. 1918 жылы 11 маусымда Кеңес өкіметі Семей қаласында құлатылып, большевиктерге қарсы күштер ұйымдастырылды. Алашорда жанданып, Алаш туын қайта көтеруге әрекеттер басталды.

Алаш азаматтарының негізгі ойы қазақ ұлттық қарулы күштерінің қалыптасуы болды. Қарулы күштердің қалыптасуы Алаш партиясы мен Алашорда автономиясын жариялаумен байланысты болды. 1918-1920 жылдары большевиктермен тікелей күреске қатысқан Алаш құрамдарына ғылыми тұрғыда тек коммунистік идеология ыдырағаннан кейін ғана назар аударыла бастады. М.Қойгелдиев, Д.Аманжолова, Т.Жұртбай, Ғ.Әнес, Б.Әбдіғалиұлы, К.Нұрпейісов, С.Смағұлова әне басқа да отандық ғалымдардың еңбектерінде Алаш қозғалысының тарихы зерттелді (Нұрпейісов, 1995: 480).

Кеңес тарихнамасына үңілетін болсақ, негізінен Алашорданың әскери тарихы мен Алаш полктерінің Орал, Орынбор, Жетісу майдандарындағы әрекеттері туралы мүлдем мәлімет бермеген. Осы бағыттағы Алаш бөлімдері іс-әрекеттерін жан-жақты зерттеген Д.А.Аманжолованың еңбегін жатқызуға болады. Зертеуші өз еңбегінде Алаш жасақтарының Қызыл әскерге қарсы шайқастарға қатысуының деңгейі мен ауқымын терең ашып көрсеткен (Аманжолова, 1994: 224).

А.В. Ганин, В.А. Гольцов, С.М. Исхаков, Д.Г. Симонов, А.В. Сушко, Р.С. Таймасов, В.А. Шульдяков, В.И. Шишкин, М.Н. Ивлев, Д.Ю. Матвиенко сынды ресейлік зерттеушілердің еңбектерінен Азамат соғысының және Сібір

казак әскері тарихын зерттеу аясындағы Алаш әскери құрылымдары туралы мәліметтер кездеседі. Жұмыс барысында азамат соғысына қатысушылардың өмірбаяндық анықтамалары қолданылған (Ганин, 2006: 188). Осылайша, ғалымдар Алаш әскерінің тарихын зерделеуде алғашқы, маңызды қадамдар жасады. Зерттеулердің негізінде елеулі материалдар ғылыми айналымға енгізілді. Зерттеулердің бастамасы болғанымен, әлі де Алаш полкі, бригадасы, еріктілер отрядының құрылу тарихы, казактардың ұлттық әскерге жұмылдырылуы мәселелері жеткілікті деңгейде зерттелмей отыр. Азаматтық соғыс сахнасындағы казак әскерінің пайда болуының алғышарттары ашылмады.

Отандық ғалымдар Ақ әскер құрамындағы Алаш полктерінің, казактардан құрылған әскери құрылымдардың шайқастарға қатысуы туралы материалдарды жинақтау мақсатында Қазақстанның, Ресей Федерациясының архив қорларында ғылыми ізденіс жұмыстарын жүргізді. Ресей Мемлекеттік Әскери Архивіндегі негізгі ауқымды қорлар: №39498 2-ші жеке Сібір корпусының басқармасы (1918-1919) (РГВА. Қ.39498), №39615 Сібір армиясының Жетісу отрядының штабы (1918) (РГВА. Қ.39615), №39711 Атаман Анненков Партизан дивизиясының штабы (1918-1922) (РГВА. Қ.39711), №39930 1-ші партизандық ат-Қырғыз полкінің қоры (1918-1919) (РГВА. Қ.39930). 1-ші Қазақ атты полкінің құжаттары тек 1919 жылдың қаңтары бойынша, ал 2-ші Полк құжаттары 1919 жылдың қазан-желтоқсан айлары бойынша ғана сақталған. Маңызды қорлардың бірі - №110 Түркістан майданы әскерлерін басқару (14 тамыз 1919-20 маусым 1920). Бұл құжатта атаман Анненковтың дивизиясындағы 1-інші (1918 ж. желтоқсаны мен 1919 ж. қаңтар, қараша-желтоқсан айлары) және 3-інші (1919 ж. қыркүйек-қазан айлары) Қазақ атты партизан полктерінің құжаттары сақталған. Құжаттар негізінен жауынгерлік және жауынгерлік емес бөлімшелер бойынша бұйрықтарға жатады. Құжаттардың басым бөлігі Ресей Федерациясының мемлекеттік архивтерінде, атап айтқанда, №1701 Ресей үкіметі ІІМ-нің жергілікті бөлімі (Колчак), Омбы қ., 1918-1919 жж. қорында сақталған.

Алаш әскері бойынша көптеген құжаттар Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде, Қазақстан Республикасы Президентінің архивінде сақталған. Бұлардың осы құжаттардың көпшілігінің көшірмелері мен микрофильмдері сақталған. Құнды материалдар Шығыс Қазақстан облысының қазіргі заман тарихы құжаттандыру орталығында (Семей) сақталған, әсіресе, Семей уезінің Алаш милициясын құру және Алашорда үкіметінің қызметі туралы бірқатар материалдар бар. Алаш бөлімшелерінің Жетісудағы азаматтық соғысқа қатысуы туралы материалдар Алматы облысының мемлекеттік архивінде сақталған.

1917 жылы орын алған саяси өзгерістер Алаш қозғалысына жаңа мүмкіндіктер мен жауапты міндеттер қойды. Өздерін казак халқының тағдырына жауапты деп санаған Алаш қайраткерлері 1905 жылдан бері ілгерілеп келе жатқан автономия мәселесін күн тәртібіне қойып, автономияның негізі ұлттық армия екенін жариялады. 1918 ж. Бүкіл Ресей аумағында қанды азамат соғысы басталып, қазіргі Қазақстан аумағы бойынша да ұрыс қимылдары жүріп жатты. Ақтар жағынан да, қызылдар жағынан да жиі тонау мен зорлық-зомбылыққа

ұшыраған қазақ ауылдары қорғансыз қалды. Бұл тұрғыда Алаш Орда үкіметі қазақтар арасынан құрған бөлімдер қазақ халқын ақ гвардияшылар мен қызыл гвардияшылардың Қарулы жасақтарынан қорғауға тиіс болды. Коммунистер билікке келгеннен кейін Алашордашылар анти-большевиктік лагерьге көшті және олардың ең жақын одақтасы казактар болды. Нәтижесінде Орал, Орынбор және Сібір казактарымен уағдаластыққа қол жеткізілді. Бірінші кезеңде казактар құрылып жатқан Алаш Орда милиция жасақтары үшін нұсқаушылар болды. Алаш Орда үкіметі өз автономиясын бар күшімен қорғауға тырысты. Олар автономия, ұлттық үкімет, ұлттық милиция және армияның ыдырайтын империядан тәуелсіздік алу жолындағы алғашқы қадам екенін түсінді. Дербес Қарулы Күштерді қалыптастыру міндеттерінің маңыздылығына және автономияны басқарудың жеделдігіне байланысты 1918 жылғы 11 маусымда Алаш Орда үкіметінің қаулысымен әскери министрлік функциялары бар және Алаш Орданың облыстық және уездік бөлімдері жанынан облыстық және уездік әскери кеңестер ашу құқығы бар үш адамнан тұратын Әскери кеңес құрылды.

Әскери кеңеске большевиктермен күресу үшін жігіттер шақырылып, төрағасы Ә. Бөкейханов, мүшелері М. Тынышпаев және Х. Ғаббасов сайланды. 12 маусымдағы қаулымен жергілікті жерлерде аз дегенде үш, көбі бес мүшеден тұратын кең өкілеттіктері бар Алаш Орданың облыстық және уездік уақытша кеңестері құрылды. 16 маусымда Алаш Орданың барлық аймақтық бөлімшелеріне төрағасы болған Ә. Бөкейхановтың қолы қойылып, отыз адамнан тұратын атты милицияға шақыру туралы тиісті бұйрық жіберілген.

1918 жылы 31 мамырда Чехословак тұтқындары көтеріліс жасап, Поволжьеде, Сібірде және Қазақстанның солтүстігінде, соның ішінде Қызылжарда кеңес үкіметін құлатты. Осы кезде биліксіз қалған аймақта қазақ оқығандары Алаш туын қайта көтеруге әрекеттенді. Сол жылдары Омбыда қазақ балаларын оқыту жөнінде мәселе көтеріліп, мұғалімдер курсы ашылып, оған сабақ берген Мағжандар еді. Қызылжарда жастардың жергілікті Жас азамат деген газеті шығарылып, Алаш Орда идесын, өзін-өзі басқарудың земстволық түрін насихаттаған. Ә. Бөкейханов земство жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс-мекеме, жұрттың көзі, жан ашыры, қорғаушысы, қамқоры деп түсіндірген. Жергілікті халықтың әлеуметтік мәселелерін шешіп отыру үшін Ақмола облысына қарасты уездердегі земствода ұлт зиялылары көзге түсті. Ақмола облыстық земство басқармасына төрағаның орынбасарлығына Ә.Оразаев, мүшелеріне Ережеп Итбаев, Мұхтар Саматов сайланды. 1918 жылы 5 маусымнан бастап жұмысына қайта кіріскен Қызылжар уездік Земство Басқармасында С. Көсемісов, Ғ. Қуанышев, Ж. Тілеулин, М. Жұмабаев қызмет атқарды (СҚМА. 22-қ. 1-т. 9811-іс. 12-п).

Архивтік құжаттар негізінде 1918-1919 жылдары елдің басқа өңірлерінде Кеңес үкіметі билеген кезде, Қызылжарда Кеңес үкіметі құлап, Алаш Орда үкіметінің саясаты жүргізілгені анықталды. Қызылжарда Алаш қайраткерлерінің үлкен жиналысын өткізудің тарихи орны 1918 жылы шілде айында анықталды. Бұл маңызды тарихи оқиға Әлти қажының қонысында

Аққусақ болысында, (қазіргі СҚО Жамбыл ауданында) сол кезде оның ұлы Сәдуақас болыс болған жерде өтті.

Барлыбаевтар әулеті – ХҮІІІ-ХХ ғасыр аралығында өмір сүріп, Қызылжар өңірінің қоғамдық-әлеуметтік өміріне белсене ат салысқан, өз кездерінде аға сұлтанның кеңесшісі, Батыс Сібір шекаралық комиссиясының мүшесі, болыс старшыны, биі, аға сұлтан, заседатель, кеңесші, білікті заң қызметкері сынды қызметтермен ірі билік басында болған тұлғалар.

Барлыбаев Әлти Көкенұлы – 1854 жылы «Әзберген» қыстауында дүниеге келіп, 1926 жылы «Бибалай» қыстауында дүниеден озған. Жамбыл ауданы «Бақырлған» ауылынан 3-4 шақырым жердегі «Бертіс» зиратына жерленген. Заманында Әлти Көкенұлы Қызылжар өңірінде ірі бай болған. Қызылжар, Қорған, Омбы қалаларында, Преснов, Пресногорьков станцияларында сауда орындары болған. ХҮІІІ ғасырда Қызылжардың қоғамдық-саяси өмірінде белсенді рөл атқарған Барлыбаевтар әулетінің белді ұрпағы. Әлтидің әкесі – Барлыбай Шәукерұлының ең кенже баласы, Сегіз сері (1818-1854), Нияз сері (1818-1893), Біржан сал (1825-1897), Шәрке сал (1824-1907) сияқты атақты сал-серілердің тобында болып, серілікпен аты шыққан Көкен сері. Әлтидің жұбайы – Алдай руының Мысық деген тұқымының қызы Ділдебай.

Әлтиұлы Сәдуақас – ірі бай. Петропавл округі Төңкеріс ауданы №2 ауылда тұрған. Мүлкін тәркілеп, отбасымен Петропавл округінің шегінен шығару туралы шешім Петропавл Окрисполком Төралқасының 22/ІХ/28 ж. қаулысымен бекітілді. Әлтиұлы Сәдуақас І санаттағы бай ретінде Петропавл округінің шегінен отбасымен Ақтөбе қаласына жер аударылды (СҚМА. 1648-қ. 1-т. 121-іс. 2-п.).

Әлтидің екінші ұлы - Сейітахмет (1881-1939) Кеңес үкіметінің алғашқы жылдары Преснов болысының ревком төрағасы болған. Негізінен атасы Көкен серіге ұқсап той-думан, серілікпен айналысқан. Молдадан оқып, хат таныған. Қазақтың ұлы ақыны Абайдың өлеңдер жинағын 1916 жылы Ғалауетден Мамаковтен сұрап алып, Абай шығармашылығымен жақсы таныс болған (СҚМА. 1648-қ. 1-т. 121-іс. 3-п.).

Мұнда Алаш Орда басшылары Ақмола облысының Петропавл және Көкшетау уездерінің 22 болысының өкілдері қатысқан ауқымды жиналыс ұйымдастырды. Жиналыстың күн тәртібіне Алаш милициясын құру, оның қатарына қазақ жігіттерін тарту туралы мәселе қойылды. Жиналыс жұмысына Алаш Орда Орталық Комитетінің мүшелері Міржақып Дулатов, Омбы облыстық Алаш Орда комитетінен Ережеп Итбаев, Айдархан Тұрлыбаев, Қази Торсанов, Петропавл уездік комитетінен Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Құсемісов, Көкшетау уезінен Еркосай Мұқышев және т. б. қатысты (Мұқанов, 1964).

1918 жылы желтоқсан айында Көкшетау қаласында Алаш партиясы мен «Үш жүз» партиясының біріккен отырысы болды. «Үш жүз» партиясынан 10 адам болды: Шаймерден Альжанов, Мұқан Айтпенев, Қази Торсанов, Ермек Тукпаев, Нұрман Хожанов, Мұталап Хасынов және т.б. Ал, алашордалықтардан 180 адам қатысты. Жиналыс басшылары: Селбек Жанайдаров, Ережеп Итбаев,

Асубек Датов, Сеитов. Хатшылар: Мұхтар Саматов. Баяндамашылар: Мағжан Жұмабаев, Сейтжан Бабаев, Ережеп Итбаев.

Дәл осы күні «Үш жүз» партиясының өкілі Қазі Торсанов Алаш партиясына өтіп, осы партияның мүдделерін қорғауға ант берді. Жиналыстағы баяндамашы Мағжан Жұмабаевтың сөзі: «Біз қазақ халқы өз автономиямызға қол жеткіземіз. Бұл біздің үйіміз болады. Бұл үйдің бір қабырғасы қазір өз қатарында 52 мыңы бар армия болады. Әскерге 20-40 жас аралығындағы еріктілер кіре алады. Біз жаңадан құрған мемлекет «Алаш» символы астындағы Қазақстан деп аталады. Қазақстанның елордасы Қызылорда болады» (СҚМА. 1370-қ. 3-т. 131-іс. 5-п.).

Осы тарихи оқиғаға қатысқан ұлт зиялыларына тоқтала кетсек. Міржақып Дулатов – Петропавлда 1907-1909 жылдары тұрып, мұғалім болған. XX ғасырдың басында қазақтардың ұранына айналған «Оян, қазақ» деген кітабы 1909 жылы Қазан қаласындағы «Шарқ» баспасынан шыққан болатын. Осы кітабы үшін патша үкіметі оны қуғындап, бірнеше мәрте түрмеге жапты. Тап осы кезде Міржақып ағамыз Қызылжардан Орынборға барып, Ахмет Байтұрсынұлы екеуі «Қазақ» газетін 1918 жылдың күзіне дейін шығарып тұрды. «Қазақ» газеті ұлы даламызға кең таралып, ұлт-азаттық күрестің айбынды Туына айналды. азетке Мағжан Жұмабаев, Жұмағали Тілеулин, Ахмет Жанталин, Бірмұхамет Айбасов сынды зиялы қауым өкілдері өлең, хат-хабар жазып, Ресей патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы белсенді күрес жүргізді.

Қызылжар өңірінде М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» атты романы дүниеге келді. Қазіргі таңда дара тұлғаның «Оян, қазақ» пен «Бақытсыз Жамал» туындыларын жан-жақты саралай қарасақ, қазақтың жүрегіне жол тапқан, тәрбиелік құны қымбат алғашқы көркем шығармалар болып табылады. Осы кітаптар арқылы қазақтың ішінде ояну, гүлдену, өркениетке ұмтылу деген аңсар ойлар пайда болды. Мағжан Жұмабаевтың азаматтық, ақындық бетін ашқан, саяси көзқарасын қалыптастырған ұстазы өзге емес – Міржақып Дулатов екені шындық (Тайшыбай, 2013: 200).

1917 жылғы сәуірде ұлттың бірлігі, тәуелсіз болашағы үшін күреске бел буған Итбаев Ережеп, Алаш Орданың Ақмола облыстық қазақ съезін Омбыда ұйымдастырып өткізген. Алаш қозғалысының белсенді қайраткері, өз заманының көзі ашық азаматы, қазақ халқының күрескер, талантты ұлдарының бірі. Томск қаласында 1917 жылы қазанның 8-15 күндері аралығында жалпысібір съезінде Ережеп Итбаев Ә.Бөкейханов, М.Тынышбаев, Х.Ғаббасов, С.Досжановтармен бірге қазақ халқының өкілі болып қатысады. Сол жылы Сібір кеңесінің құрамына қабылданады. 1917 жылы желтоқсанның 5-13 күндері аралығында Орынборда жалпықазақ съезіне қатысып, Алаш автономиясының халық кеңесіне Қызылжарлықтар атынан кандидат болып сайланды (Солтүстік Қазақстан облысы. Энциклопедия, 2006: 3).

Айдархан Тұрлыбаев, жоғары білімді заңгер әрі шығыс тілдерінің маманы. Солтүстік Қазақстандағы тұңғыш қазақ комитетінің, басқаша айтқанда 1917 жылғы көктемде құрылған тәуелсіз мемлекеттік органның бірінші төрағасы, Сібір ревкомындағы Қазақстан өкілі. 1877 жылы Ақмола облысы Көкшетау уезінің Мезгіл болысында туған. 1902-1917 жылдары университет бітіргеннен

кейін Омбының заң орындарында адвокаттық қызмет қылып, алқа сотының мүшесі болады. 1917 жылы 25 сәуір – 5 мамыр аралығында Омбы қаласында өткен Ақмола облыстық қазақ съезін басқарып, өткізген Айдархан Тұрлыбаев, ал орынбасары дәрігер Асылбек Сейітов болған. Осы съезде әр уезден келген 150 делегат А.Тұрлыбаевты Ақмола облыстық қазақ комитетінің төрағасы етіп сайлады. 1917 жылы А.Тұрлыбаев Алаш партиясы құрылатын алғашқы жалпықазақ съезінің де, тәуелсіз Алаш автономиясы жарияланатын екінші жалпықазақ съезінің де ұйымдастыру және өткізу жұмыстарына белсене қатысқан. Осы күресі үшін ол 1934 жылы абақтыға жабылып, онда 6 ай азап шеккен. 1937 жылы 14 маусымда қайта ұсталып, ату жазасына кесілген, 1957 жылы ақталды (Әнес, 2009).

Жұмағали Тілеулин 1890 жылы Айыртау болысының Жаманшұбар ауылында дүниеге келген. 1913 жылы Орынбор әскери медицина мектебін бітірген. 1913-1917 жылдары Петропавл уезінде фельдшер болып жұмыс атқарған. 1917 жылы наурыздың басында Ә. Бөкейханов Минскіден телеграмма беріп, патшаның құлағанын естірткенде «Қызылжардағы Тілеулинге» деп көрсеткен. 1922 жылы Қызылжар қаласында қазақ педагогика техникумының тұңғыш директоры қызметін атқарған. Көрнекті қазақ публицисі. М. Дулатовтың, М. Жұмабаевтың азаттық күресі жолындағы серігі. Қазақ тілінде медицина саласы бойынша алғашқы оқулықтың авторы. Денсаулық тақырыбына бірнеше кітапты қазақ тіліне аударған. Кеңес тұсында үш рет тұтқындалып, 1938 жылы ату жазасына кесілді (Маликова, 2021: 279).

Ахмет Жанталин, көрнекті публицист, Алаш қайраткері, Міржақып пен Мағжандардың ниеттес серігі. «Айқап» (1911-1915 жж.) журналы мен «Қазақ» (1913-1918 жж.) газетінің белсенді тілшісі ретінде Есіл-Қызылжар өңіріндегі қазақтардың тұрмыс-тіршілігі жөнінде жазып тұрған. Ахмет атамыздың қаламынан туған мақалаларда қазақ жастарына білім беру, ұлт теңдігі мәселелері терең қозғалған. Қызылжар өңірінде судья болып қызмет атқарған (Қойгелдиев, 2009). А.Жанталин 1932 жылы жазықсыз ұсталып, Петропавл абақтысына жабылды. Тәуелсіздік жылдары Ахмет Жанталиннің ел алдындағы қызметіне лайықты баға берілді.

Қафез Айбасов, Солтүстік Қазақстан облысы, Октябрь ауданының, Қаратал ауылында туған. Кеңес дәуірінде мұндай жігерлі, жан-жақты, сауатты азаматтарға тағылған «ұлтшыл» деген айыпен, Мағжандар сияқты үш рет ұсталып, 1940 жылы тамызда белсенді алашордашыл ретінде Солтүстік Қазақстан облыстық сотының шешімімен 15 жылға кесілген. Айбасов Қафез, міне, осы қазақ қоғамындағы байлар аталған әлеуметтік топтың өкілі.

Ғалиасқар Мұхаметжанұлы Қуанышев, 1886 жылы Қызылжарда дүниеге келген, 1917 жылы 4 маусымда Петропавл уездік қазақ комитетінің тұңғыш төрағасы болып сайланған Алаш қайраткері. Ғ.Қуанышев «қала тұрғындары арасында беделі биік, игілікті істердің ұйымдастырушысы ретінде үнемі көзге түсіп жүретін, үлкен жүректі азамат еді», -дейді екен замандастары. 1937 жылы 13 қыркүйекте жазықсыз мерт болған жеолесіміз 1958 жылы ақталған.

Дәулет (толық есімі Дәулетше) Қуанышев, 1878 жылы бұрын Бейнетқор, кейін Совет ауданының оныншы ауылында туған. Ресей патшасы тақтан кеткен соң, 1917 жылғы 4 сәуірде Петропавл уездік атқару комитетіне мүше болып сайланды. Еліміздегі Алаш қозғалысының белсенді қайраткерлерінің бірі. Революциядан бұрын да қуғын көріп, 1930 жылы кеңес заманында ұлтшыл-алашордашы деген желеумен ұсталған.

Салмақбай Күсемісов, 1869 жылы Қызылжарда туған. Алаш қозғалысына ерте қатысқан, Солтүстік Қазақстан қазақтарының атынан Алашорда үкіметіне сайланған. 1919 жылдың 8 қарашасында ұсталып, алашордашы деген айыппен өлім жазасына кесілген. Жазықсыз екені кейін анықталып, 1954 жылы 12 тамызда ақталған. СҚО ДП архиві құжаттарынан Алаш Қайраткері Салмақбай Күсемісовке қатысты деректер анықталды. Салмақбай Күсемісов, 1869 ж.т., Петропавл қ., СҚО тумасы. қазақ. Бастауыш білімі бар. Петропавл уездік Земство басқармасы өкілінің орынбасары. 08.11.1919 ж. тұтқындалған. 26.10.1920 ж. Петропавл ГубЧК сотталды. Бап: 58-11 УК РСФСР. 12.08.1954 ж. ақталды. Салмақбай Күсемісовке қатысты деректер: Куәлік. Петропавл уездік Земство басқармасы өкілінің орынбасары Салмақбай Күсемісовке берілді, өйткені соғыс уақытының мән-жайлары мен әскери биліктің өкімі бойынша ол өз мекемесімен бірге Петропавлдан эвакуацияланады. Төрт адамның қол қоюмен және қазыналық мөрдің қосымшасымен куәландырылады. Барлық азаматтық және әскери биліктерден заңды көмек көрсетуді сұраймын. Куәлік. Осы куәлік Петропавл уездік Земство басқармасы төрағасының орынбасары Салмақбай Күсемісовке берілді. Ұлты-қазақ. Жарғының 46, 47-баптарының 2-тармағы бойынша әскери міндеттілікке және әскери міндеттілікке қатысты Армия қатарына шақыруға жатпайды (Жертвы политического террора в СССР).

XX ғасырдың басында Ж. Аймауытов айтқандай бостандық, теңдік күштіге, жемқорға келген теңдік емес, бұл өзі қара бұқараға, кедейге келген теңдік қолы жете алмай жүргендерге берілген бостандық деп ерекше атап көрсетті. Осы бағытта жалпыұлттық, демократиялық газеттер мен журналдар шыға бастаған. Солардың көпшілігі көп ұзамай большевиктердің тарапынан байшыл, ұлтшыл, алашордашыл деген жалалармен жабылған. Атап айтсақ: Сарыарқа; Бірлік туы; Ұран; Абай; және Түркістан Республикасының астанасында шығып тұрған Ақ жол; Шолпан; Сана; Кедей айнасы басылымдары еді. Осылардың ішінде жастарға арналған тұңғыш газет – Жас азамат болатын. Бұл басылым туралы зерттеуші Дихан Қамзабекұлы «Алашқа тыныс болған «Жас азамат» атты мақаласында қазақтың ұлттық баспасөз тарихында елеулі орны бар «Қазақ» газетінің бағытын жалпы жұртқа мәшһүр етуге жәрдемдескен, азаматтық ой-сананы ілгерлетуге септігі тиген газет-журналдардың ішінде Жас азамат басылымын ерекше атаған жөн деген пікір жазған. Сондай-ақ ғалым, бұл газет ұлт тәуелсіздігін жоқтап, отаршылдық егізге қарсы тұрған қазақ жастарының тұңғыш қоғамдық-саяси басылымы екендігін айтқан болатын. Қазақстанның Солтүстік аймақтарындағы жастардың ірі ұйымдарының бірі болып саналған Жас азамат ұйымының органы ретінде Қызылжар қаласында 1918 жылдың 30

шілдесінен 1919 жылдың 3 ақпанына дейін 22-нөмірі жарық көрген бұл жергілікті газеттің шығарушысы – Қошке Кемеңгеров еді (Мәлікова, 2021).

Қазақтың ұлттық баспасөзінің тарихында елеулі орны бар, ұлт тәуелсіздігін жақтап, отаршылдық езгіге қарсы тұрған қазақ жастарының тұңғыш қоғамдық-саяси газеті 1918 жылдың сәуір-мамыр айында Омбы қаласында өткен қазақ жастарының тұңғыш құрылтайының шешіміне орай, Бүкілқазақтық жастар ұйымының тілі ретінде бұл газеттің алғашқы саны 1918 жылдың 30 шілдесінде Қызылжар қаласында жарық көрген. Газеттің дәл осы кезде Қызылжар қаласында шыға бастауы Ресейдің Оралдан шығысқа қарай жұрттарында, Қазақстанның солтүстік аймағында Кеңес өкіметінің құлауына байланысты, билікті қолына алған Алашорда үкіметінің саяси шешімінің нәтижесі еді. 1918 жылы маусымда Алашорда үкіметі жергілікті жерлерде нақты билікке қол жеткізу үшін бірқатар декреттер қабылдады, соған сәйкес Алаш автономиясының аумағында Кеңес өкіметі шығарған барлық құжаттар мен заң актілері жарамсыз деп танылды (Трудовое Знамя, 1918: 5).

Тұңғыш қазақ жастары газетінің қалай шыққандығы туралы С. Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешуінде» 1918 жылы май айында Омбыдағы оқудағы Алашорда жастарының ұйымына айналған Бірлік ұйымы, жалпы жастар съезін жасағандығын ерекше атап өткен. Бұл съезге әр жердегі жастар ұйымынан екіден өкіл шақырды. Жас қазақ ұйымынан Абдолла Асылбекұлы, енді біріне Омбыда оқып жүрген Жанайдар Сәдуақасұлы сайланды. бұл съезге Ақмола, Семей, Қостанай губернияларының жастары жиналған. Съездің қаулысы бойынша, барлық жастар ұйымдарын Жас азамат деуге қаулы қылды. Жас азаматтың басқарма төрағасына Мұрзаұлын, мүшелігіне: Смағұл Сәдуақасұлын, Мұратбек Сейітұлын, Гуля Досымбекованы (Міржақып Дулатовтың балдызы), Әбдірахман Байділдәұлын сайлаған. Жас азамат ұйымының тілі қылып жабылып қалған Көлбайдың Үш жүз газетінің орнына Қызылжарда Жас азамат атты газетін шығармақ болған. Газеттің редакторы белгілі қайраткер Қошмұхамбет Кемеңгерұлы, басқарма құрамында С. Садуақасұлы, М. Сейітұлы, Г. Досымбекқызы, Ә. Байділдәұлы болды.

Жастар газетінің алғашқы саны «Жас тілек» деген мақаламен ашылып, онда Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдай көрсетіп, ел бостандығы үшін ұйымдасуға шақырады. Жас азаматтың үстіне ауыр жүк салынып, оның негізгі мақсаты – ұлт бостандығы мен ұлт теңдігі еді.

Жастардың үні – бұл газеттің шығуына 1918 жылғы сәуір-мамырдағы бірінші съезд себеп болған, ол жөнінде Мұхтар Әуезов «Тұңғыш қазақ жастарының съезі», «Қазақ жастарына» атты мақалаларын жазған. Бұл газеттің Қызылжарда қалай шығып тұрғанын, қазақ жастарының, жалпы қазақ қауымының тәуелсіздікке деген арман-мұңын айғақтап, қоғамдық сананы оятуға күш салғанын Жүсіпбек Аймауытов ерекше атап көрсеткен. Ол Семейдегі Сарыарқа газетінің 1919 жылғы 20 ақпандағы санына «Газет, журнал оқушыларға» деген мақала бастырып, Семейдің орысша газетінің қазақ баспасөзін ғайбаттап, оқушылары болмағандықтан қазақтың бір газеті мен журналы жабылып қалыпты деген хабарына қарсы сөйлеп, түсінік берген.

Қамтыған тақырыбы жағынан қарағанда, жарияланымдарда саясат мәселесінің басым болуы – уақыт талабы екені байқалады. Және қазақ жерін отарлауды тежеу туралы сол кездің өзінде ашық пікір таратқан жастардың ісіне айызың қанады. Айталық, 1918 жылғы 18 тамыздағы 3-санында шыққан «Өлген тірілмекші» деген мақалада Ресей үкіметінің келімсек қарашекпендерді қоныстандыру мекемесі жойылып, Қазақстан жеріне ішкі Ресейден ауып келіп жататын қоныстанушылар легі саябырлаған болса, Қазақ жерінің бір кезде әзәзілі болған переселен мекемесі қайтадан тіріледі деген қауесет бар. Халықтың бостандығы үшін күресетін, оның алдағы тағдырының қандай болмағын айқындайтын көзі ашық, жаны таза, саналы жастар екендігін бұл басылым әуелден-ақ жария етті. Газеттің үшінші санына басылған 25 жастағы ақын Мағжанның «Жастарға!» деген өлеңі сол замандағы қазақ жастарының ел-жұрт алдындағы тарихи міндетін көрсетіп берген бағдарлама десе артық емес. Жас ақынның шақыруы алты миллион қазақтың атынан айтылып, қазақ көгіне шалқи көтерілген ұлт ұраны еді:

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты.
Қырандай күшті қанатты,
Мен жастарға сенемін!...

Смағұл Садуақасовтың Мағжан туралы қазақ жастарының ой-санасының әміршісі деген пікірі осы бір жалынды өлең жолдарында жатқан болар. Оның «Өмір үшін күресу» атты мақаласында қалың қазаққа таныс тіршілік түйткілдерінен ашып көрсеткен. Автор өз ойын айқын түсіндіру үшін қазақ халқы мен алыстағы неміс жұртының тұрмыстық жағдайларын салыстырып, қалың қазағын озық немістің деңгейінде көргісі келіп, билік орындарының қоғамды демократияландыруы қажетті шарт екенін көрсетеді. Байқасақ, мұндағы Смағұлдың саясат пен шаруашылықты ажырағысыз бірлікте көруі де сұңғылалық.

Сол кездегі басты мәселе, жер мәселесі бұл баспаның негізгі тақырыптарының бірі болып, қазақ жерінің қазба байлықтарын шетжұрттық алпауыттардың талап-тонауына қарсылық білдірді. Мәселен, шет мемлекеттердің капиталы кен қазу, фабрик-зауыт салуға (бұлар да қазақ жеріне орнайды) кірсе, қазақ бұл қазынадан тағы да айырылады деген пікірде болды. Нәтижесінде, бұл газет осындай нақты дәлелдерін көрсетіп, Ресей мемлекетіне енді табынудың қажеті жоқ екендігін, қазақ халқы тәуелсіздік үшін, өз болашағының тізгінін өз қолына алу үшін күресуі, соның бәрі қазақ жерінің бүтіндігі маңызды екендігін көрсетті. Жас қаламгерлер өз басылымына осы сөздерді жаза отырып, большевиктік Ресейдің де Қазақстанға тәуелсіздік сыйламайтынын әшкереледі. Ал, «Өлген тірілмекші» деген басқа мақалада осы идея одан әрі дамытылып, жер мәселесі жөнінде большевиктер патша өкіметінің тарихи мұрагері екені айтылды. Халық өзінің саяси көсемі Алаш төңірегіне топтасуы арқылы ғана тәуелсіздік күресіне қосылады деген пікірді ортаға салынды.

4. Зерттеу нәтижелері

Осындай саяси және қоғамдық тақырыптарға қалам тербеген бұл газет авторлары сол кездегі өзара тірескен саяси күштердің ара салмағын бағамдап, халыққа түсінікті тілде баяндап беріп отырды. Байділдә Мырзаұлы мен Ғабділдә Найзабекұлының «Бұны не дейміз?» деген талдамалы мақаласында большевиктердің қазақ даласындағы іс-әрекеттерін әшкереленеді. Қолдан туғызған азамат соғысындағы қатыгездік, адамгершіліктің барлық өлшемін сырып тастап, шетсіз, шексіз ауыртпалық әкелген большевиктердің билікке таласу әдісінің заңсыз екендігін газет ашып көрсетеді. Таптық мүдде дегенді желеу етіп, әкесінің сақалына жармасқан бала, ағасын атқан іні, шешесін сатқан қыз... азамат соғысының басты қаһармандары осы болғанын мерзімді баспасөздің сол кездегі сандары сендіре насихаттағанын байқаймыз. Газеттің бірінші қыркүйекте жарық көрген санында «Алашорда» деген ортақ тақырыппен Омбыдан берілген хабарлар топтамасында: «Учредительное собрание» члендерінен құрылған үкіметпен сөйлесуге барған «Алаш Орда» мүшелері Ахмет Байтұрсынов, Халел һәм Жиһанша Досмұхамедовтер 19 августа (жаңаша) Омбыда Сібір үкіметімен сөйлесіп жатқан «Алаш Орда» бастығы Әлиханды сымсыз телеграфқа шақырып, мынадай сөздерді сөйлесті», деп бастайды да, «Алашорда басшылығының 1918 жылы 23 шілдеде Сібір үкіметінің премьер-министріне жолдаған хатына» байланысты түсінік берген.

Бұл газет уақыт тамырын дәл басып, үлкен саясатқа батыл араласып, сұңғылалық танытқаны оның әр санынан байқалады. Қазақ Ұлттық автономиясын құру туралы II Бүкілқазақ съезінің шешімін жүзеге асыруға кіріскен Ә.Н. Бөкейханов бірден кезек күттірмейтін бірқатар маңызды мәселелерді қарастырды. Қазақстанның батысында, солтүстігінде, шығысында саяси жағдай біркелкі емес еді. Алаш қайраткерлерінің басқа саяси күштерге қатынасы да түрліше қалыптасты. Бөкейханов пен оның айналасындағылар бұл жағдайларды толықтай есепке алды. Семейде Кеңес өкіметі құласымен, осында келген Ә.Н. Бөкейханов жаңа жағдайда қимыл жасау тактикасы туралы нұсқау берді.

Мәселен, Орынбордағы Торғай облыстық Алаш комитетінің басшысы Сейдазым Қадырбаевқа жіберілген жеделхатта Алашорда өз жұмысына кірісіп, II Бүкілқазақ съезінің шешімдерін жүзеге асырып жатқандығын баяндайды. Башқұрт және Сібір автономияларына туысқан автономиялар ретінде қарап, большевиктерді таратуда олармен одақтас екендігін, басқа облыстарда да тізе қосып жұмыс істеп жатқандығын көрсетті. Торғайда Алашорданың облыстық бөлімін, уездерде уездік бөлімдерін ашуды тапсырып, мүшелері земстволық мекемелерден құралсын делінген. Яғни бұл ұлттық жаңа мемлекеттің жүйесі туралы сөз болатын.

Алашорданың келешегі туралы Челябі қаласында өтуге тиіс Сібір өкіметімен келесі келіссөз-кеңестің 25 тамызға белгіленіп Жас азамат тілшісі хабарлаған. Алашорда атынан Халел Досмұхамедов, Ахмет Байтұрсынов, Түркістан автономиясының бастығы Мұстафа Шоқаев бармақшы болып отырған бұл жиылыста әр автономиялы үкіметтерден бас біріктіретін ортадан

барлығына бірдей үкімет тұрғызып, жиылғандар ынтымақтасып, сөзді бір жерден шығарса, бұлардың қаулысы бұзылмайтынына ерекше назар аударады.

Газет бетінде осы кеңестің кейін қалай басталып, қалай аяқталғанын зерттеп қарағанымызда, мәжілістің Челябинде емес, Уфаға шақырылғанын, жобаланған 25 тамызда емес, сәл кешігіп, 1918 жылы 8 қыркүйекте ашылғанын байқалады. Оның жұмысына 147 адам қатысып, оның ішінде 81 адам Құрылтай жиналысының мүшесі болды. Оған барлық қазақ облыстары, оның ішінде Түркістан автономиясынан Ә. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, С. Досжанов, Б. Жақандамов, А. Байтұрсынов, Ғ. Әлімбеков, М. Тынышбаев, М. Шоқай, Е. Тұрмұхамедовтар қатысты. Уфа мемлекеттік мәжілісінің қараған басты мәселесі Бүкілресейлік жоғарғы өкімет билігін құру болатын. Жаңа үкімет Директория деген атқа ие болды. Ол эсер партиясы ОК-нің мүшесі Н. Авксентьев төрағалық еткен бес адамнан тұрды. Бас қосу қорытындысы Н.Д. Авксентьев пен оның әріптестері Алашорда үкіметі жойылсын, оның қызметі мәдени-тұрмыстық және шаруашылық-экономикалық мәселелермен шектелсін деген шешімге келген. Бұл әрине, Алашорданы тарату туралы мұндай шешім Ә. Бөкейханов пен барлық Алаш қайраткерлеріне мүлде күтпеген жағдай болды. Мысалы, «Саясат күйі» деген мақалада осы мәселелермен қатар, Ресейдің уақытша үкіметі мен Алашорда үкіметінің ара-қатынасы сөз болады. Осы сандағы екінші бір материалда Уфадағы «Құрылтай жиналысы» ұйымының мүшелері мен социал-революционерлер партиясы кіндік комитеті мүшелерінің абақтыға жабылғаны айтылған. Саяси көзқарасы, ұстанған бағыты үшін азаматтық еркінен айырып, зорлық-зомбылық жасаудың әділетпен үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын айыптап жазды (Жас Азамат: 6). Газеттің 1918 жылғы 15 қазан, сейсенбідегі 7-санында жарық көрген «Қала думасына сайлау» деген мақалада Қызылжар қаласындағы қазақтардың қала билігіне белсене араласуы қажет екендігі саяси үгіт дәстүрінде берілген.

5. Қорытынды

Қазақ газетінің бағытын жалпы жұртқа мәшһүр етуге жәрдемдескен, азаматтық ой-сананы ілгерілетуге септігі тиген – өңірлі басылым Жас азамат ұлт тәуелсіздігін жоқтап, отаршылдық езгіге қарсы тұрған қазақ жастарының тұңғыш қоғамдық-саяси газеті бола алды.

Алаш қозғалысының басталуы, дамуы, Алаш Орда үкіметінің жариялануы сияқты тарихи оқиғалардың бірде-біреуі Қызылжарды айналып өтпеген. Демек, «Алаш арыстары» деген қасиетті тізімді толықтырып, оларға құрмет көрсетуді жалғастыра беру – міндетіміз. Қызылжар өңіріндегі осындай тарихи оқиғаға қатысты, бүгінгі таңдағы зерттеу жұмыстарының нәтижесінде өңіріміздегі Алаш Орда үкіметін қолдаушылардың жаңа есімдері мен Алаш жиылысы болған тарихи орын анықталды. Осыған орай, СҚО, Жамбыл ауданындағы Алаш жиылысы өткен тарихи орын Қазақстанның жалпыұлттық киелі жерлерінің қатарына 2022 жылы бекітілді.

Дереккөздер

РФММ – Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағаты

Sources

SARF – State Archive of the Russian Federation

SANK – State Archives of North Kazakhstan

Әдебиеттер тізімі

Аманжолова, 1994 – *Аманжолова Д.А.* Казахский автономизм и Россия. М., 1994. 224 с.

Әбдешев, 2008 – *Әбдешев М.Е.* Алаш орда министрлері. Алматы: Раритет, 2008. 3-6 бб.

Әнес, Смағұлова, 2009 – *Әнес F., Смағұлова С.* Алаш. Алашорда: энциклопедия / Тұрлыбаев Айдархан. Алматы: Арыс баспасы, 2009. б.318.

База данных «Жертвы» – *БД «Жертвы политического террора в СССР».*

Букейханов, 1910 – *Букейханов А.Н.* Киргизы // Формы национального движения в современных государствах. СПб, 1910. С. 597, 599.

Вестник Семиреченского трудового народа. 1918. Октябрь.

Ганин, 2006 – *Ганин А.В.* Атаман А.И. Дутов. М., 2006. 688 с.;

Григорьев, 2008 – *Григорьев В.К.* Алихан Букейханов. Поиск ориентиров. Астана: Дәуір, 2008. с.21.

Қойгелдиев, 2009 – *Қойгелдиев М.Қ.* Есіл бойындағы азаттық қозғалыс тарихынан. / Солтүстік Қазақстан. 2009. 14 қазан.

Қойгелдиев, 2021 – *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы: Мектеп. 2021, б.129.

Маликова, 2021 – *Маликова С.З.* Жұмағали Тілеулин. Петропавл: Дәуір, 2021. 279 б.

Мәлікова, 2021 – *Мәлікова С.З.* Жас Азамат (1918-1919 жж.). Ғылыми басылым. Петропавл: Дәуір, 2021. 216.

Мұқанов, 1970 – *Мұқанов С.М.* Өмір мектебі. 1-кітап. Алматы: Жазушы, 1970. 456 бет.

Нұрпейісов, 1995 – *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Санат, 1995. 256 б.

Сведения ДКНБ РК по Северо-Казахстанской области МВД Республики Казахстан.

Солтүстік, 2006 – *Солтүстік Қазақстан облысы.* Энциклопедия. Алматы: Арыс, 2006. 248 б.

Тайшыбай, 2013 – *Тайшыбай З.С.* Сыр сандығым Қызылжар. Астана: Дәуір, 2013. 212 б.

Трудовое, 1918 – *Трудовое* Знамя, 1918. Апрель – май.

References

Amanzolova, 1994 – *Amanzolova D.A.* Kazak avtonomizm i Rosia. M., 1994. 224 p.

- Abdeshev, 2008 – *Abdeshev M.E.* Alash Orda ministrleri. Almaty: Raritet, 2008. Pp. 3-6.
- Anes, Smagulova, 2009 – *Anes G., Smagulova S.* Alash. Alashorda: entsiklopedia / Turlybaev Aidarhan. Almaty: Arys, 2009. 318 p.
- Bokeihanov, 1910 – *Bokeihanov A.N.* Kirgyzy // *Formy natsionalnogo dvizhenia v sovremennih gosudarstvah.* S-Pb.1910. Pp. 597, 599.
- Database “Zhertvi” – DB “Zhertvi politicheskogo terrora v USSR”.
- Ganin, 2006 – *Ganin A.V.* Ataman A. I. Dýtov. M., 2006. 688 b.;
- Grigorev, 2008 – *Grigorev V.K.* Álihan Bókeihanov. Baǵdarlardy izdeý. Astana: Dáýir, 2008. b.21.
- Qoıgeldiev, 2021 – Qoıgeldiev M. Alash qozǵalysy. Almaty: Mektep. 2021, b. 129.
- Qoıgeldiev, 2009 – *Qoıgeldiev M. Q.* Esil boıyndaǵyazattyq qozǵalys tarıhynan. / Ońtústik Qazaqstan. 2009. 14 qazan.
- Malıkova, 2021 – *Malıkova S.Z.* Jumaǵalı Tileýlin. Petropavl: Dáýir, 2021. 279 b.
- Malıkova, 2021 – *Malıkova S.Z.* Jas Azamat (1918-1919 jj.). Ğylymı basylym. Petropavl: Dáýir, 2021. 21b.
- Muqanov, 1970 – *Muqanov S.M.* Ómir mektebi. 1-kitap. Almaty: Jazýshylar, 1970. 456 bet.
- Nurpeisov, 1995 – *Nurpeisov Q.* Alash hám Alashorda. Almaty: Sanat, 1995. 256 b.
- Ońtústik, 2006 – *Ońtústik Qazaqstan oblysy.* Ensiklopedia. Almaty: Arys, 2006. 248 b.
- Soltústik Qazaqstan oblysy boıynsha QR UQKD málimetteri; Qazaqstan Respýblıkasy IIM.
- Taishybai, 2013 – *Taishybai Z.S.* Syr sandyǵym Qyzyljar. Astana: Dáýir, 2013. 212 b.
- Trudovoe, 1918 – *Trudovoe Znamja.* 1918. April - May.